

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7830047>

Mahmudova Muborakxon

Farg'ona viloyati Uchko'prik tumani

26-maktab rus tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada So'z tilning ma'no bildiradigan asosiy birligi ekanligi, so'z va so'z birikmasi aniq narsalarni, mavhum tushunchalarni, hissiyotni ifodalay olishi, tilda mavjud bo'lgan barcha so'z va iboralarning yig'indisi lug'at tarkibi yoki leksika deyilishi haqida fikr yuritilgan. Badiiy matnlarda lug'at ustida ishlashning samarali jihatlari to'g'risida bir qancha fikrlar ilgari surilgan.*

Kalit so'zlar: *leksikologiya, leksika, ma'nodosh so'zlar, zid ma'noli so'zlar, shakldosh so'zlar, ko'p ma'noli so'zlar, mantiqiy mashqlar*

Leksikologiya o'zbek tilining lug'at tarkibini o'rganadigan bo'limdir. Leksikologiya lug'at tarkibidagi so'zlarning nutqda ma'no ifodalash xususiyati, qo'llanish faolligi, boyib borishi, ba'zi so'zlarning eskirib, iste'moldan chiqib ketishi, ma'no ko'chish hodisasi kabilarni o'rganadi. Shu sababli leksikologiya lug'at ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ulkan lug'at boyligiga ega. Besh jildlik „O'zbek tilining izohli lug'ati“ da 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi berilgan bo'lib, bular umumiy qo'llaniladiganlaridir. Bunga o'zbek tilida nashr etilgan turli terminologik lug'atlarda, o'zbek tili sinonimlari, antonimlari, frazeologik lug'atlarida va turli izohli lug'atlarda 308 berilgan so'zlar qo'shilsa, lug'at boyligi yana ming-minglab oshadi. Bulardan tashqari, juda ko'p so'zlar ko'p ma'noni bildiradi. Masalan, shu izohli lug'atda bosh so'zining 40 dan ortiq asosiy va frazeologizm bilan bog'langan ma'noda ishlatilishi berilgan.

Maktabda nutq o'stirishning muhim vazifalaridan biri lug'at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo'nalishlarini ajratish va asoslash, o'quvchilarning lug'atini boyitish jarayonini boshqarish hisoblanadi.

Maktabda lug'at ustida ishlashning asosiy yo'nalishlari. Maktabda lug'at ustida ishlash metodikasi to'rt asosiy yo'nalishni ko'zda tutadi:

1. O'quvchilar lug'atini boyitish, ya'ni yangi so'zlarni, shuningdek, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlash-tirish. Ona tilining lug'at boyligini bilib olish uchun o'quvchi o'z lug'atiga har kuni 8-10 ta yangi so'zni, shu jumladan, ona tili darslarida 4-6 so'zni qo'shishi, ya'ni shu so'zlar ma'nosini o'zlashtirishi lozim.

2. O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish. Bu o'z ichiga quyidagi larni oladi: 1) o'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini to'liq o'zlashtirish, ya'ni shu so'zlarni matnga kiritish, ma'nosi yaqin so'zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo'llari bilan ularning ma'nosiga aniqlik kiritish; 2) so'zning kinoyali ma'nosini, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashtirish; 3) so'zlarning sinonimlarini, sinonim so'zlarning ma'no qirralarini o'zlashtirish; 4) ayrim frazeologik birliklarning ma'nosini o'zlashtirish.

3. Lug'atni faollashtirish, ya'ni o'quvchilar ma'nosini tushunadigan, ammo o'z nutq faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lug'atidagi so'zlarni faol lug'atiga o'tkazish. Buning uchun shu so'zlar ishtirokida so'z birikmasi va gaplar tuziladi, ular o'qiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar faol lug'atidan nafaol lug'atiga o'tkazish. Bunday so'zlarga bolalarning nutq muhiti ta'sirida o'zlashib qolgan adabiy til me'yoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va so'zlashuv tilida qo'llanadigan sodda so'z va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid so'zlar kiradi. Adabiy til me'yori degan tushunchani o'zlashtirgach, o'quvchilar yuqorida izohlangan so'zlar o'rniga adabiy tildagi so'zlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tuga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid so'zlar, so'zlashuv tilida ishlatiladigan sodda so'z va iboralar qo'llanilgan faol lug'atidan chiqib keta boshlaydi.

So'z ma'nosini tushuntirish metodikasi

Ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar ustida ishlash. Ma'nodosh so'zlar (sinonimlar) talaffuzi, yozilishi har xil bo'lgan bir umumiy tushuncha (ma'no) ifodalaydigan so'zlardir. Sinonimlar bir-biridan qo'shimcha ma'no qirralari, emotsional bo'yog'i. qo'llanilishi jihatidan o'zaro farqlanadi. Katta, ulug', buyuk, zo'r, azim, ulkan, bahaybat, haybatli, yirik, gigant sinonimik qatorini tashkil qilgan so'zlardan katta so'zi keng tushunchani anglatib, aniq tushunchaga nisbatan ham, mavhum tushunchaga nisbatan ham ishlatilaveradi. Ulug', buyuk, zo'r, azim, ulkan so'zlari hajmi ancha katta bo'lgan narsalarga, bahaybat, haybatli so'zlari esa o'lchovi juda katta bo'lgan narsalarga nisbatan ishlatiladi. Yirik kam ishlatiladi. Gigant kitobiy uslubga xos bo'lib, asosan joy, qurilishga nisbatan qo'llanadi.

Sinonimlar tilni leksik tomondan boyitadi, shuning uchun bunday so'zlar bilan ishlash juda muhim. Kishi lug'atida sinonimlar qancha ko'p bo'lsa, uning til ifodaliligi shuncha ortadi. O'zbek tili -- sinonimlarga boy til. „O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati“ da katta so'zining 11 ta, marta so'zining 13 ta sinonimi berilgan.

Boshlang'ich sinflarda sinonim haqida nazariy ma'lumot berilmaydi, ammo sinonimlar haqidagi tushuncha amaliy mashq yordamida shakllantiriladi. Sinonimlar bilan ishlash elementar tarzda 1-sinf dan boshlanadi: o'quvchilar berilgan so'zning sinonimini topishga, boshqacha qilib qanday aytish mumkinligini tushuntirishga, 2-3-sinflarda esa berilgan so'zning 2—3 sinonimini topib aytishga o'rgatiladi.

Boshlang'ich sinflarda ma'nodosh so'zlarga oid quyidagicha mashqlar ishlatiladi:

1. Berilgan ma'nodosh so'zlarni guruhlash. Bunda bir so'z turkumiga oid ikki sinonimik qatordagi so'zlar ichiga bir-ikkita boshqa so'z kiritib beriladi. O'quvchilar sinonimlarni ikki guruhga ajratib aytadilar. Buning uchun so'zlar quyidagi kabi berilishi mumkin: vatan, maqsad, diyor, niyat, rnamlakat, murod, yurt.

2. Berilgan so'zga sinonim tanlash. O'qituvchi o'z o'ziga osmon, sifatni o'ziga mazali, fe'lni o'ziga ko'nikmoq so'zlarini aytadi. O'quvchilar bu so'zlarga sinonim tanlaydilar: osmon — ko'k, samo, falak; mazali ~ lazziyatli, lazziyat, totli; ko'nikmoq — o'rganmoq, odatlanmoq, odat qilmoq.

3. Tushirib qoldirilgan sinonim so'zlarni o'z o'ziga qo'yib, matnni ko'chirish. Bunda yozilishi kerak bo'lgan sinonim so'zlar ro'yxati tekshirish uchun beriladi. O'quvchilar sinonimlarni o'ziga qo'yib, ularning o'ziga qo'yilishidagi farqni tushuntiradilar.

4. Ma'nodosh so'zlardan mosini qo'yib gaplarni ko'chirish. Buning uchun sinonim so'zlar qatori qavs ichida beriladi, o'quvchi gapning mazmuniga mosini tanlab gapni ko'chiradi: Daryo suvini (bahor, ko'klam) toshirar, odam qadrini (mehnat, ish) oshirar. Oltin (o't, olov, alanga)da, odam (ish, mehnat)da bilinadi. Birlashgan (yov, dushman) ni qaytarar.

Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash. Qarama-qarshi, zid ma'no bildiradigan so'zlar zid ma'noli so'zlar (antonimlar) deyiladi. Antonimlar belgi bildiradigan so'zlarda ko'p uchraydi. Antonimik munosabat so'z bilan frazeologik birlik (ibora) orasida ham bo'ladi {yalqov - yuragida o'ti bor kabi).

Boshlang'ich sinf o'quvchilari antonimlar bilan amaliy tanishtiriladi. Antonimlar ustida ishlash matndan antonimni topishdan boshlanadi, keyin maxsus mashqlar ishlatiladi:

1. Berilgan so'zlarga antonim tanlash. O'z o'ziga: az.ob -do'stlik - oq - yoshlik - ... , sifatni o'ziga: dangasa - ... , anqov - rostgo'y - dono - kasal - fe'lni o'ziga: kasaliandi - ... , yondi - boshladi - ... kabi beriladi. O'quvchilar berilgan otga what, dushman ilk, qora, qarilik; sifatga mehnatkash, hushyor, yolg'onchi, nodon, sog'; fe'lga sog'aydi, o'chdi, tugatdi antonimlarini tanlab, jufti bilan yozadilar.

2. Zid ma'noli so'zlarni qatnashtirib gap tuzish. Bunda o'qituvchi antonim tanlab gap tuzish uchun so'z beradi, o'quvchilar berilgan so'zga antonim tanlaydilar va ularni qatnashtirib gaplar tuzadilar.

3. Berilgan gapga antonim topib qo'yish. O'qituvchi „To'g'ri odam ... so'zdan or qilur. Yosh kelsa ishga, ... kelsa oshga. Yaxshi gap — may. ... gap - loy. Gapni oz so'zla, ishni ... ko'z/a" kabi gaplar beradi, o'quvchilar gap mazmuniga mos antonim topib. gapni o'qiydilar (yoki yozadilar).

O'quvchilar lug'atini ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar bilan boyitish o'z fikrini aniq, ravon va ifodali bayon etishga yordam beradi.

Ko'p ma'noli va shakldosh so'zlar ustida ishlash. O'quvchilarga ko'p ma'noli so'zlar uchrab turadi, ammo ular ko'p ma'noli so'z ekanini tushunib yetmaydilar.

O'qituvchi badiiy asar ustida ishlash jarayonida o'quvchilarni ko'chma ma'nodagi so'zlar bilan tanishtirish orqali ayrim so'zlar ko'p ma'noda ishlatilishini tushuntirib boradi. Shu bilan birga, maxsus mashqlar ham ishlatiladi:

1. So'zlarning so'z birikmasidagi ma'nosini qiyoslash: soat yurdi, poezdyurdi, ukam yurdi; tosh yo'l, tosh yirak; kumush qoshiq, kumush osmon, kumush qish.

2. Gaplarni o'qib, ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nosini aytish: Bu yil yoz issiq bo'kli. Sen o'rtog'ingga xat yoz.

Boshlang'ich sinflarda ko'p ma'noli va shakldosh (omonim) so'zlar yuzasidan nazariy ma'lumot berilmaydi, bunday tushunchalarni shakllantirishga tayyorgarlik ko'riladi, xolos.

Mantiqiy mashqlar. Mantiqiy mashqlar bolalarning narsa va atrof-muhit haqidagi bilimlarini tartibga soladi va ularga to'g'ri fikrlash usullarini o'rgatadi. O'quvchi maktabga kelganda, ko'p lug'at boyligiga ega bo'lsa ham, odatda, tafakkurning taqqoslash, qarshi qo'yish, umumlashtirish, gu'ruhlash usullaridan foydalanishni bilmaydi (ayniqsa, bilish faoliyatining obykti aniq predmet emas, uni ifodalovchi so'zlar bo'lsa). Mantiqiy mashqlarning vazifasi u yoki bu narsa va hodisalar bilan tanishish asosida bolalarni predmet va hodisalardan muhimini, umumiysini ajratishga, so'z bilan aniq ifodalashga o'rgatish, bolalarga mantiqiy usullar tizimini o'rgatish bilan bilimni material tomondan boyitish va uni aqliy tomondan o'stirish hisoblanadi.

Mantiqiy mashqlar bolalarning so'z boyligi va tilining umumiy o'sishida katta ahamiyatga ega bo'lib, lug'at ishi va tilga oid boshqa ishlar bilan bog'lab olib boriladi. Logik mashqlar juda xilma-xil:

1. Narsalarning mavzuga tegishli guruhini tuzish: ust kiyimlar (ko'ylak, kostum, ...) va oyoq kiyimlar (botinka, titjli. ..) \ uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar kabi. Bunda bolalar „Bu nima?“ so'rog'iga javob berishga o'rgatiladi: Bu nima? — Avtobus. Avtobus nima? - Mashina.

2. Bir turdagi narsalarni sanab ko'rsatish va umumlashtiruvchi bir so'z bilan nomlash. Masalan, slot, stul, shkajluml bir so'z bilan qanday nomlash mumkin? (Mebel)

3. Berilgan narsalardan bir guruhga kirmaydiganlarini ajratish. Masalan, qalam, chizg'ich, o'chirg'ich, stul ko'rsatiladi, o'quvchilar o'quv qurollarini ajratadilar, stul o'quv quroliga kirmasligini, mebel ekanini aytadilar.

4. Predmet nomlari va belgi bildirgan so'zlarni guruhlarga ajratish.

Bunda so'zlar choynak, tesha, bolta, piyola, arra, tarelka kabi aralash beriladi. O'quvchilar guruhlab, id ishlar nomi: choynak, piyola, ... ; ish qurollari nomi: tesha, bolta, ... kabi yozadilar. Narsa belgisini bildirgan so'zlar ham aralash beriladi, bolalar to'rt guruhga (rang, maza, shakl, xususiyat) ajratadilar.

O'qish, badiiy asarni qayta hikoyalash, materialni o'rganish, bayon va inshoga tayyorlanish bilan bog'liq holda o'quvchilar lug'atini faollashtirish yo'llari

Boshlang'ich sinflar o'quv dasturida „ona tili, o'qish bolalarning lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqni o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini kamol toptirish, nutq

madaniyatini shakllantirish, nutq ta'sirchanligini ta'minlashning muhim omilidir" deyiladi. Bu vazifalar grammatik mavzularni o'rganish, mashq matnlarini kuzatish va tahlil qilish, maxsus lug'aviy-grammatik mashqlar orqali bajariladi.

Ona tili o'qitishning bosh maqsadi ham tilning jamiyatda tutgan o'rni, vazifasi bilan belgilanadi. Til — aloqa vositasi, chunki so'zlovchi fikr-mulohazalarini til orqali bayon qiladi, tinglovchi esa til vositalari orqali ro'yobga chiqqan fikrni anglaydi.

Ona tili fani o'quvchilarni fikr bayon qilish va uni uqib olish faoliyatiga tayyorlaydi. Fikr til vositasida ro'yobga chiqadi, shu sababli har bir kishi tilni va undan foydalanishni bilishi zarur. Tilni bilish uning grammatik qonun-qoidalarini, ta'rifini o'zlashtirishgina emas, balki ona tilining boy imkoniyatlaridan amaliy foydalana bilish hamdir, ya'ni fikrni og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, tushunarli va savodli ifodalay bilishdir. Bunga erishish uchun ona tili darslarida lug'at ustida ishlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, lug'at ishida so'zning ma'nosi, talaffuzi va imlosiga alohida e'tibor qaratiladi. Bular ustida ishlashdan asosiy maqsad ehtiyoj sezilgan paytda o'quvchilarning ulardan nutqda foydalanishlariga erishish, o'zgarlar nutqini anglashlarini ta'minlashdir. Buning uchun o'qituvchi ona tili darslarida qo'llangan har bir so'zning va ta'limiy jarayonlarda: ekskursiya, o'zaro suhbat, turli tadbirlarda ishlatilgan so'zlarning ma'nosiga e'tibor bilan qarashi, ularning qaysilari maxsus ishlashni taqozo etishini belgilab olishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Sh.Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent -"O'zbekiston"-2016. 56 b
- 2.A.Avloniy "Turkiy guliston yohud axloq". "O'qituvchi" nashriyoti, Toshkent, 1992 yil, 22-23-betlar;
3. 2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligi 2-qism 120 b.Tuzuvchilar: Iroda Azimova, Klaraxon Mavlonova, Sa'dullo Qurinov, Shokir Tursun. Toshkent 2021
- 4.Siddiqova Sh. „Yosh avlod ma'naviy kamolotida badiiy adabiyotning o'rni" „Izlanish samaralari" 2019-y. 461-bet
5. UMAROVA, N. R., & Yigitaliyeva, S. I. A. Q. (2021). Concept as a basic unit of cognitive linguistics. THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука,(9), 701-704.
6. Rustamovna, U. N., & Shohsanam, Y. (2022). The realization of the concept of goodness in English and uzbek proverbs. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(7), 148-152.7
7. Yigitaliyeva, S. (2022). GLORIFICATION OF "GOODNESS" IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI. Scienceweb academic papers collection.

8. Yigitaliyeva, S. (2021). Konsept va umummilliy konseptlar hamda ularning tadqiqi. Scienceweb academic papers collection.
9. Linguistic analysis the concept of GOODNESS
S Yigitaliyeva - Scienceweb academic papers collection, 2021 113-115.